

A sepia-toned photograph of a street scene in Enschede. The image shows a row of multi-story buildings with many windows, some with arched doorways on the ground floor. Bare trees line the street in front of the buildings. A few people are visible walking on the sidewalk. The overall tone is historical and nostalgic.

Het bioscoopwezen in
ENSCHEDA
van 1910 tot 1918.

Door: Lisan Beune

André van der Velden
1 juli 2010

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Plaatsing in het debat.....	6
Enschede in ontwikkeling, van begin 20 ^{ste} eeuw tot 1918	9
Het bioscoopwezen in Enschede van de rondtrekkende bioscoopexploitanten tot 1918.....	11
De verzuilingstheorie en de klassenproblematiek in het bioscoopwezen van de katholieke arbeidersstad Enschede	17
Conclusie.....	21
Literatuurlijst.....	23

Inleiding

“De eentonige en ingespannen fabrieksarbeid der textielnijverheid is wel geschikt, den arbeider buiten de werktijden tot vermaken te lokken, die geen bijzondere geestelijke inspanning vragen.

Dat voor velen het lokkende vooruitzicht niet wenkt, om door bijzondere inspanning of zuinigheid zich op te werken, is mede een factor.

Herkner meende dan ook, dat de vele feesten en snel aangegrepen gelegenheden tot ontspanning onder de arbeiders eer een reactie op den arbeid, dan een bewijs voor welvaart zijn. De aard der vermaken zal echter toch zeer door de inkomsten worden beïnvloed.”¹

Arij Blonk in *Fabrieken en Menschen*.

Enschede is van oudsher een industriestad. Rond 1900 was Enschede uitgegroeid tot een grote textielstad. Weef- en spinprocessen waren inmiddels gemechaniseerd en steeds meer arbeiders zochten hun heil in industriestad Enschede. De laatste jaren van de 19e eeuw tot de Eerste Wereldoorlog was een goede tijd voor de textielfabrikanten. Het Algemeen Uitbreidingsplan uit 1907, waar Enschede als één van de eerste gemeenten in Nederland mee startte, maakte het mogelijk om moderne arbeiderswijken zoals de wijk Laares tot stand te brengen. Het aanleggen van een verbeterde infrastructuur zorgde ervoor dat ook gebieden ver buiten het centrum van Enschede goed bereikbaar werden. Ook werden er verbindingen aangebracht tussen Enschede en nabijgelegen dorpen als Glanerbrug en Lonneker. De vernieuwende ontwikkeling in de textielindustrie en in de stedelijke ruimte van Enschede zelf zorgden er al snel voor dat niet alleen arbeiders vanuit Drenthe en de Achterhoek naar Enschede trokken, maar ook een hoger opgeleide middenklasse zich in Enschede ging vestigen. Het stadscentrum begon rond deze periode het middelpunt van het stedelijk leven te worden.²

De ontwikkeling van Enschede als grote industriestad ging voorspoedig, tot in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Alhoewel Nederland zich redelijk afzijdig wist te houden, waren de gevolgen merkbaar. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het ontwikkelingsplan van Enschede tijdelijk stil gelegd. Ook vele bedrijven stonden lange tijd stil.³ Het feit dat de bedrijven enige tijd stil stonden zie je ook meteen terug in de percentsgewijze toename van de bevolking in Enschede. Lag deze toename tussen 1894 en 1904 nog op 61.5 procent, tussen 1914 en 1924 lag dit percentage slechts op 17.4

---

¹ Arij Blonk, *Fabrieken en Menschen. Een sociografie van Enschede*. (Amsterdam: Universiteit Amsterdam, 1929), 355.

² “Enschede: Stedenbouw en Architectuur.” 06-06-2010. <http://www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm>

³ G.J.I Kokhuis, *Historie van Enschede*. (Enschede: Twents – Gelderse Uitgeverij Witkam, 1984), 133-135.

procent. Pas in 1918, toen de Eerste Wereldoorlog voorbij was, begon Enschede weer te groeien. Arbeiders hadden weer werk, er werd steeds meer verdiend, men had steeds meer vrije tijd en er ontstond een groeiende behoefte aan vermaak.⁴

Een vorm van vermaak die rond deze periode zijn intrede deed was de bioscoop. Alhoewel Enschede vanaf 1899 al bekend was met de rondtrekkende bioscopen, kreeg Enschede zijn eerste vaste bioscoop pas in 1908.⁵ Opmerkelijk is dat Enschede pas vanaf 1918 een stabiele bioscoopcultuur kent. Voor 1918 heeft Enschede vele bioscopen zien komen en gaan. Verschillende bioscopen werden opgezet, zoals de Apollo, Concordia, de Flora, een bioscoopzaal in de gemeentelijke schouwburg en zelfs een Katholieke Witte Bioscoop. Echter, vele bioscopen bleven nog geen jaar open. Pas vanaf 1918, toen de Eerste Wereldoorlog ten einde was gebracht, begon de bioscoopcultuur in Enschede stabiel te worden. Vanaf dat moment domineerden twee grote bioscopen de markt in Enschede. Zowel het Alhambra als de Palace, beide bioscopen die gevestigd waren in hartje centrum, waren vanaf 1918 tot de Tweede Wereldoorlog de enige vaste bioscopen die Enschede rijk was.⁶

De bioscoopcultuur kent in Nederland een moeizame start. In alle statistieken komt Nederland altijd op de laatste plaats. Niet alleen in het produceren van films, ook het aantal bioscopen en het aantal bezoekers ligt gemiddeld lager dan in andere Europese landen.⁷ Verschillende verklarende factoren worden aangekaart in een debat dat tot op heden nog gaande is. Dit debat speelt zich af tussen Karel Dibbets, die in zijn artikel “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land” de verzuiling aanwijst als voornaamste factor voor de moeizame start van de bioscoopcultuur.⁸ Daartegenover staan Judith Thissen en André van der Velden, die als reactie op het artikel van Dibbets in hun artikel “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning” voornamelijk wijzen naar sociaal-culturele klassenverschillen als voornaamste factor.⁹ Maar ook plaatselijke factoren kunnen een rol hebben gespeeld in de moeizame opkomst van de bioscoopcultuur van, in dit geval, Enschede.

In dit onderzoek zal ik mij eerst plaatsen in het debat over de moeizame opkomst van de bioscoopcultuur in Nederland. Hierin zal ik de theorie uiteenzetten en dit zal dienen als een overkoepelende theorie binnen mijn onderzoek. Vervolgens zal ik mij beperken tot de stad Enschede. Voor Enschede zal ik lokaal onderzoek doen naar de inbedding van de bioscoop in het culturele leven van deze stad. Allereerst zal ik een algemeen beeld schetsen van het Enschede van begin 20ste eeuw tot 1918, om vervolgens dieper te duiken in de wereld van de bioscoopcultuur. Hierin zal ik een situatieschets geven van het bioscoopwezen in Enschede van 1900 tot 1918. Vervolgens zal ik de

---

⁴ Blonk, 101 – 106.

⁵ Wiegman, Ties. “Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede” *Sleepsteen* 19 (1989): 15 - 17.

⁶ “Cinema Context bioscopen.” 26-05-2010. <http://cinemacontext.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=boolean:sid=6e039da2ceac2052cc93699457a1f478;lang=nl;c=cccbioscoop:rgn1=simple%20fields:q1=enschede>

⁷ Dibbets, Karel. “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46.

⁸ Dibbets, 46-64.

⁹ Thissen, Judith, en André van der Velden. “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 50-72.

verzuilingstheorie van Dibbets en de klassenproblematiek van Thissen en Van der Velden toepassen op het bioscoopwezen in Enschede. De hoofdvraag die in mijn onderzoek centraal zal staan luidt: *op welke wijze hangen sociaal-politieke factoren samen met de onstabiele bioscoopcultuur van voor 1918 in de Katholiek arbeidersstad Enschede?*

Zoals Judith Thissen en André van der Velden aangeven in hun artikel “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning” zijn de provinciebioscopen tot op heden buiten beschouwing gelaten in het onderzoek naar de bioscoopcultuur.¹⁰ Ook geven Thissen, Van der Velden en Van Oort in hun artikel “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” aan dat voornamelijk onderzoek is gedaan naar de grootstedelijke filmcultuur en dat conclusies die uit die onderzoeken getrokken worden niet per definitie gelden voor de provinciale filmcultuur. Deze dient nader onderzocht te worden.¹¹ Door historisch empirisch bronnenonderzoek te doen op het lokale niveau van Enschede hoop ik een bijdrage te leveren aan het debat over de opkomende bioscoopcultuur in Nederland.

---

¹⁰ Thissen, Judith, en André van der Velden, 50-72.

¹¹ Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort. “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur.” *Liedschrift* 24.3 (2009): 111-130.

Plaatsing in het debat

Zoals ik in mijn inleiding heb aangegeven kent de film- en bioscoopcultuur in Nederland een moeizame start. Niet alleen op het gebied van productie stond Nederland onderaan in de statistieken, ook op het gebied van bioscoopbezoek en hoeveelheid bioscopen presteerde Nederland in vergelijking met andere Europese landen laag. De vraag die dan gesteld dient te worden is: waarom staat Nederland in alle statistieken op de laatste plaats? Een tijd geleden boog Karel Dibbets zich over deze vraag en kwam in 2006 met een antwoord in zijn artikel “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur”. Karel Dibbets legt in zijn artikel een relatie tussen de gebrekkige integratie van film in Nederland en het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving vanaf begin 20ste eeuw. Hij geeft daarmee antwoord op de vraag waarom de belangstelling voor film en bioscoop hier in Nederland bijna één eeuw zo duidelijk heeft achtergelopen. Het antwoord ligt volgens Dibbets in het openbare, neutrale karakter van de bioscoop, met als gevolg daarvan het ontbreken van verzuilde bioscopen.¹²

Karel Dibbets geeft in zijn artikel aan dat met de komst van het zuilensysteem de openbaarheid steeds verder werd onderverdeeld in de protestantse, katholieke of socialistische zuil. De openbaarheid behoorde voor iedereen toegankelijk te zijn, maar de zuilen stonden op z'n minst onverschillig tegenover de neutrale aangelegenheden. Om de aanhang binnen de eigen zuil te houden, bouwde iedere zuil verenigingsgebouwen voor eigen gebruik. De neutralen, ofwel de niet-verzuilden, en de aanhang van een andere zuil werd de toegang verboden.

Ook de relatie tussen de verschillende zuilen was niet bepaald zachtaardig. Om te voorkomen dat men in vormen van cultuur een manier vond om negatief te kunnen spreken over andere zuilen, werd er besloten dat er niet meer vrij gesproken mocht worden over het zuilensysteem. Censuur en zelfcensuur moesten de klus klaren. Voordat dat de zogenaamde centrale filmkeuring in werking werd gezet in 1928, bestonden er in verschillende plaatsen in Nederland al een plaatselijke filmkeuring. De bioscoop als een neutrale openbaarheid mocht vanaf dat moment alleen nog maar films vertonen die gekeurd waren. Niet dat de bioscoop geen films meer wilde vertonen die niet gekeurd waren, maar de zuilen stonden dit niet toe. Met als gevolg dat ook de bioscoop steeds meer tot zijn neutraliteit gedwongen werd.

De strijd tussen de verzuiling en de neutralen zorgde voor een versnippering van het filmpubliek. De markt was klein en gefragmenteerd. Zoals Dibbets in zijn artikel ook aangeeft: “de filmmakers wilden wel, maar ze kregen geen gelegenheid om een groot publiek voor zich te winnen.”¹³ Door middel van kartelvorming wist de Nederlandse filmmarkt toch winstgevend te

---

¹² Dibbets, Karel. “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64.

¹³ Dibbets, Karel. “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 55.

blijven. Tussen kartelvorming en verzuiling bestaat een gelijkenis. Terwijl de bioscoopondernemers onderling de handel en de concurrentie onder de duim hielden, probeerde de zuilen de maatschappelijke vraag van hun aanhang te controleren. Er ontstond een win-win situatie. De ondernemers konden het verlies aan publiek compenseren door hogere toegangsprijzen te vragen en minder bioscopen te bouwen, terwijl de zuilen baat hadden bij een afnemende filmbelangstelling. Volgens Dibbets is dit strategisch gedrag het probleem van de Nederlandse filmcultuur. Het verklaart waarom het Nederlandse publiek minder vaak naar de bioscoop ging.¹⁴

Als reactie op Dibbets' verklaring voor de achterblijvende belangstelling voor de film in Nederland, kwamen Judith Thissen en André van der Velden in 2009 met een eerste verkenning op het gebied van klassenproblematiek als oorzaak voor de moeizame opkomst van de filmcultuur in Nederland. Zij betogen in hun artikel "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning" dat tot zeker de jaren '30 de bioscoop in Nederland voornamelijk het domein was van een alternatieve publieke sfeer, die werd bevolkt door de lagere klassen en standen.¹⁵ Thissen en Van der Velden sluiten zich hiermee aan bij het wetenschappelijke debat dat sinds de jaren tachtig in de Verenigde Staten gehouden wordt over de maatschappelijke integratie van film en bioscoop in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Thissen en Van der Velden geven aan dat voor de Verenigde Staten is onderzocht dat de bioscoop paleizen vanwege hun luxe de middenklasse bereikte. Maar geldt dit ook voor Nederland? Dit is niet aannemelijk. Thissen en Van der Velden stellen dat nieuwe theaters niet werden gebouwd om de middenklasse te bereiken, maar om te kunnen voldoen aan een sterk toegenomen vraag naar bioscoopvermaak vanuit de lagere klassen. Thissen en Van der Velden voegen daaraan toe dat: "het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog klaarblijkelijk positieve gevolgen had voor de bioscoopindustrie."¹⁶ Daardoor was er een behoefte in de samenleving naar grote bioscooptheaters. Daarbij had de oorlog ook positieve gevolgen voor de zogenaamde oorlogswinstmakers, die via smokkel en handel enorme opbrengsten binnen haalden en dit maar wat graag lieten zien aan hun mede mens in het uitgaansleven. De associatie van de oorlogswinstmakers met de bloei van de bioscoopbranche en het imago dat enkele bioscoopondernemers uitstraalde, zorgde ervoor dat deze uitgaansgelegenheden al snel behoorde tot het populaire vermaak, zo ook de bioscoop.

Bioscopen in Nederland bleven echter wel lange tijd het domein van de lagere klassen. Pas later werd ook de middenklasse bereikt. Kan de bioscoop in dat opzicht dan ook gezien worden als een ruimte waar de lagere klasse aansporing vonden om zich bewust te verzetten tegen de heersende orde,

---

¹⁴ Dibbets, Karel. "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64.

¹⁵ Thissen, Judith, en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 50-72.

¹⁶ Thissen, Judith, en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 56.

vragen Thissen en Van der Velden zich vervolgens terecht af.¹⁷ Kijkend naar deze vraag vormt het artikel van Dibbets een probleem. Door de bioscoop als een neutrale openbaarheid te beschouwen, sluit Dibbets uit dat de Nederlandse bioscoop wel degelijk sociaal-culturele spanningen thematiseerde. Onder andere in variétéprogramma's kwamen deze spanningen wel degelijk naar voren. Aangezien variété veel ruimte biedt voor improvisaties en interacties, valt het moeilijk te keuren. Alhoewel dat wel geprobeerd is. Daarmee kan de voorstelling als geheel een tegenovergestelde betekenis krijgen.

Thissen en Van der Velden sluiten af met hun kritiek dat er te weinig vanuit de sociaal-economische basis van de klassenverhoudingen geanalyseerd wordt. Hun kritiek op Dibbets is dat Dibbets zich impliciet aansluit bij de verburgerlijkingsthese, terwijl deze nu net aan vernieuwing toe is. Thissen en Van der Velden voegen hier aan toe dat onderzoek naar de film- en bioscoopcultuur in Nederland voornamelijk gericht is op grote steden en dat de klassen- en standendynamiek in de provinciebioscopen tot op heden buiten beschouwing is gelaten. Dit moet nog nader onderzocht worden.¹⁸

Aan de hand van mijn onderzoek naar de film- en bioscoopcultuur in de provinciestad Enschede wil ik een bijdrage leveren aan dit debat. Om voor een plaatselijke bioscoopcultuur als Enschede aan te kunnen geven welke factor voornamelijk heeft bijgedragen aan het stabiliseren van de bioscoopcultuur, zal ik zowel ingaan op de verzuilingsthese van Dibbets en de klassenproblematiek van Thissen en Van der Velden. Aan de hand van archiefmateriaal, secundaire literatuur over Enschede zelf en de sociografie *Fabrieken en Menschen* van Arij Blonk zal ik voor Enschede op het gebied van de verzuiling proberen aan te geven hoe de kerkelijke groeperingen verdeeld waren, in welke mate een filmkeuring op filmvertoningen gehanteerd werd, welke invloed deze keuring had op de vertoonde films in Enschede en welke kerkelijke groep voornamelijk de bioscoop bezocht. Door historisch empirisch onderzoek te doen aan de hand van dezelfde bronnen zal ik voor de klassenproblematiek in Enschede proberen te achterhalen hoe sterk het klassenverschil leefde in Enschede, welke klasse voornamelijk de bioscoop bezocht en hoe de bioscoop zelf inspeelde op het klassenverschil in Enschede van 1908 tot 1918. Uiteindelijk zullen in mijn conclusie de sociaal-politieke factoren samengebracht worden en gekoppeld worden aan de bioscoopcultuur van Enschede.

---

¹⁷ Thissen, Judith, en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 61.

¹⁸ Thissen, Judith, en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 50-72.

Enschede in ontwikkeling, van begin 20ste eeuw tot 1918

Omstreeks 1900 was Enschede gegroeid tot een grote industriestad. Enschede werd een aantrekkelijke stad voor arbeiders om zich te vestigen. Er vond dan ook veel immigratie plaats vanuit Drenthe en het Noordwesten en steeds meer arbeiders, maar ook hoger opgeleiden, trokken richting Enschede. De bevolking van Enschede bleef groeien en daarmee ook de textielindustrie. Lag het inwonersaantal in 1900 nog op 24.358 inwoners, in 1929 waren dit er al 50.517. Voor veel arbeiders was het aantrekkelijk om zich in Enschede te vestigen. Zo konden arbeiders beter werk vinden, kregen beter betaald en hadden steeds meer inkomen en vrije tijd. Arij Blonk geeft in zijn proefschrift uit 1929 aan dat:

“bij de groei dezer gemeenten de industrie een factor van gewicht was, mogen wij afleiden uit het verschil, dat in dit opzicht industriële en landelijke gemeenten in Twente toonen.”¹⁹

Zo geeft de tabel die Arij Blonk vervolgens in zijn proefschrift publiceert aan dat Enschede, in vergelijking met omliggende steden, aanzienlijk meer inwoners had. Tussen 1894 en 1904 lag de percentsgewijze toename in Enschede op 61.5 procent. Niet alleen het inwonersaantal, ook de religieuze samenstelling veranderde met de toestroming van de immigranten. Alhoewel Enschede van oorsprong Rooms-katholiek was, werd de stad door de enorme immigratie steeds meer protestants. In 1909 is gemeten dat zelfs 63.47 procent van de Enschedese bevolking Protestants was. Slechts 24.88 procent was Katholiek.²⁰

Naar aanleiding van deze enorme bevolkingsgroei startte de gemeente in 1907 als één van de

De Tram van T.E.T. reed dwars door Enschede.

eerste gemeenten in Nederland met een Algemeen Uitbreidingsplan. Moderne arbeiderswijken als de wijk Laares werden al snel tot stand gebracht.²¹ Ook de infrastructuur werd langzaam aangepakt. In 1904 werd in Enschede de Twentsch Electriche Tramwegmaatschappij (T.E.T.) opgericht, die in 1908 een tramlijn opende tussen Enschede en

het nabijgelegen dorp Glanerbrug en per jaar bijna 300.00 passagiers vervoerde.²²

Zo werd het centrum van Enschede vanaf verschillende nieuwbouwwijken, en vanaf Glanerbrug, beter bereikbaar.²³

¹⁹ Arij Blonk, *Fabrieken en Menschen. Een sociografie van Enschede* (Amsterdam: Universiteit Amsterdam, 1929), 103.

²⁰ Blonk, 101 - 106.

²¹ “Enschede: Stedenbouw en Architectuur.” 08-06-2010. <http://www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm>

²² “Duizend jaar Twente en de Twentenaren.” *Ach lieve tijd* (1992). Nummer 2: 47.

Alhoewel Nederland zich van de Eerste Wereldoorlog afzonderlijk heeft weten te houden, konden de gevolgen van de oorlog goed merken. In Enschede werden 1261 man gemobiliseerd. Grensgebieden, zoals Glanerbrug, werden streng bewaakt. Direct na het uitbreken van de oorlog liet de gemeente, in samenwerking met de banken, het zogenaamde noodgeld drukken.²⁴ Enschede bleef dan ook redelijk op de been, alhoewel gedurende de laatste periode van de oorlog de meeste bedrijven geheel stil hadden gestaan. Werkloosheid tekende dan ook deze periode en het verschil tussen de rijke fabrikanten en de arme arbeiders werd steeds groter. Na de oorlog wilde iedereen weer aan het werk en werd Enschede snel weer in ontwikkeling gebracht.²⁵

Afbeelding van het zogenaamde noodgeld.

Cultuurinstellingen groeiden over de hele periode al hard mee. Arij Blonk schreef daarover in 1929 in zijn proefschrift: *“de eentonige en ingespannen fabrieksarbeid der textielnijverheid is wel geschikt, den arbeider buiten de werktijden tot vermaken te lokken, die geen bijzondere geestelijke inspanning vragen.”*²⁶ Vanaf 1909 pikte ook de bioscoopcultuur langzaam zijn graantje mee.²⁷ Arbeiders uit die tijd besteedden hun vrije tijd graag in het café, de bioscoop of op de vereniging.

²³ Kokhuis, G.J.I. *Historie van Enschede*. Enschede: Twents – Gelderse Uitgeverij Witkam, 1984.

²⁴ Kokhuis, 133 - 136.

²⁵ L.A. Stroink, *Stad en land van Twente*. (Hengelo: Drukkerij Smit, 1962), 616.

²⁶ Blonk, 355.

²⁷ Kokhuis, 133 - 136.

Het bioscoopwezen in Enschede van de rondtrekkende bioscoopexploitanten tot 1918

Voordat er in Enschede echte bioscopen gebouwd werden, trokken enkele bioscoopexploitanten rond met hun theaters door het land en gaven in verschillende steden filmvoorstellingen. Zo ook in Enschede. Vaak werden deze voorstellingen gegeven op kermissen of in afgehuurde lokalen bij bijvoorbeeld de Groote Sociëteit. De eerste filmvoorstelling die hier gehouden werd vond plaats in de koffiekamer van de Groote Sociëteit omstreeks 1900.²⁸ Het gemeentebestuur was echter geen grote voorstander van deze rondtrekkende bioscopen. Vergunningaanvragen om films te mogen vertonen werden nogal eens geweigerd, aangezien het gemeentebestuur de filmvoorstellingen in verband bracht met onveiligheid en de aantasting van de openbare zeden. Of deze onveiligheid te maken had met het brandgevaar dat aanwezig was door de uiterste brandbare stof waarmee films destijds gemaakt werden of dat het te maken had met de angst voor verkeerde invloeden door de film, is onduidelijk. Enschede kon in ieder geval niet achter blijven op filmgebied, gezien het landelijke succes van de rondtrekkende bioscopen. Al in 1899 kwamen de gebroeders Mullens en het theater van de Albert Frères naar Enschede om hun filmvoorstellingen aan het publiek te laten zien. Het aanbod filmvoorstellingen was dan ook groot.²⁹ Van 4 tot 9 december 1907 hielden Rostick Frères voorstellingen in het Volksparkgebouw. In februari 1908 werd op een zondagochtend in de zaal van het Volksparkgebouw door Lohoff's cinematograaf een druk bezochte voorstelling gegeven.³⁰

In welk jaartal Enschede precies een eigen echte bioscoop heeft gekregen lijkt op de dag van vandaag onzeker. Verschillende bronnen vertellen een ander verhaal. Zo wordt er door Kokhuis in zijn boek *Historie van Enschede* beweerd dat Enschede in 1908 zijn eerste bioscoop kreeg aan de Markt, maar dat dit theatertje snel een mislukking werd. Welke bioscoop dit precies betrof en waar deze op de Markt gevestigd was is niet duidelijk.³¹ Het zou echter goed kunnen dat deze eerste bioscoop zich in het verenigingsgebouw Concordia bevond. Al in 1902 richtte de katholieke zuil Concordia op aan de Markt nummer 15, in het streven de katholieken onafhankelijk te maken van de neutrale particuliere instellingen zoals de volksbibliotheek, muziek- en zangverenigingen en jeugdorganisaties. Concordia werd gesticht met een eigen sociëteit en schouwburg. Concordia had in ieder geval de juiste faciliteiten om een dergelijke bioscooponderneming te huisvesten. In 1909 brandde het gebouw helaas af, waarnaar het na restauratie op tweede kerstdag in 1912 opende als een officiële bioscoop.³² Stroink geeft in zijn boek *Stad en land van Twente* echter aan dat Enschede pas in 1909 zijn eerste echte bioscooptheater kreeg. Dit was gehuisvest in het huis van wijlen notaris Peteri aan de Markt nummer

---

²⁸ Stroink, 581.

²⁹ Ties Wiegman, *Enschede, 1884 – 1934*. (Zaltbommel: Aprilis, 1994), 41 – 44.

³⁰ Stroink, 581.

³¹ Kokhuis, 127 – 128.

³² Stroink, 569.

11. De eigenaar was Lunter. Dit werd echter ook snel een mislukking.³³ Dat Enschede pas in 1909 zijn eerste vaste bioscoop kreeg is echter onjuist. Al op 27 oktober 1908 werd er door de Kinematograaf, gevestigd aan de Markt 11, in de *Twentsche Courant Tubantia* geadverteerd op de daarvoor bestemde pagina. Zij adverteerde voor een “Groote Extra-voorstelling” op de dinsdagavond van half 9 tot 10 uur ’s avonds. Deze bioscoop richtte zich duidelijk op de echte film liefhebbers door de advertentie te ondersteunen met de volgende tekst: “liefhebbers van Kinematografen verzuimen niet dit interessant program te zien.” Tegelijkertijd kan gesteld worden dat deze bioscoop zich richtte op een breed publiek aangezien het filmprogramma zeer gevarieerd was. In totaal werden er op zo’n avond zes verschillende filmpjes vertoond. In de advertentie kon men onder de titel van de film precies lezen waar de film over ging en wat voor genre het filmpje betrof. Zo bestond het programma uit een mooi gekleurd sprookje, een interessante documentaire over hoe poppen gemaakt werden, een humoristisch stuk, een spannend drama en als afsluiting weer een humoristische film. Men betaalde in die tijd voor een eerste rang plaats 50 cent, voor de tweede rang 40 cent en voor de derde rang slechts 30 cent.³⁴

Na het openen van de eerste bioscoop volgde er al snel meer. Allereerst werd er omstreeks 1910 in het concertgebouw Irene af en toe een tijdelijke filmvoorstelling gegeven. Welke ondernemer dit concertgebouw afhuurde voor dergelijke filmvoorstellingen is onduidelijk, maar meestal werd er voor maximaal drie dagen een dergelijk programma vertoond. Zo adverteerde de Irene op 12 december 1910 voor een drie daagse filmvoorstelling voor zaterdag 17, zondag 18 en maandag 19 december. Men kon tijdens deze dagen genieten van gevarieerde en buitengewone voorstelling met onder andere drama’s, blijspelen en natuurtaferelen. Dat het concertgebouw Irene zich richtte op een beter gesitueerd publiek blijkt wel uit de volgende tekst: “begeleiding van uitmuntende pianomuziek en duidelijke exploitatie van den heer van Lunteren.” Ook de toegangsprijzen voor deze tijdelijke filmvoorstellingen lagen voor de eerste en tweede rang aanzienlijk hoger. Zo betaalde men voor een gereserveerde plek één gulden, voor de eerste rang plekken 75 cent en voor de tweede rang plekken 50 cent. Opvallend is echter dat de plaatsen voor de derde rang slechts 25 cent kostte, 5 cent minder dan wat men een jaar daarvoor betaalde in de Kinematograaf. Dit gegeven maakt ons duidelijk dat deze filmvoorstellingen, ondanks zijn insteek naar het beter gesitueerde publiek, de lagere klasse ook de mogelijkheid boden de voorstelling te komen bezoeken. De voorstellingen vonden uitsluitend op de avonden plaats, met uitzondering van de zondag, waar men om twee uur in de middag de voorstelling startte met gehalveerde entreprijzen. Aannemelijk is dat deze zondaagse wijzingen samen hingen met de kerkelijke gewoontes.³⁵ In datzelfde jaar was het ook gebruikelijk de bioscoopzaal in de Grote Sociëteit te Enschede te gebruiken voor filmvoorstellingen. Deze bioscoopzaal werd de Chicago-Electro-Bioscope genoemd. De naam doet groter aan dan de bioscoopzaal in werkelijkheid was, maar een sleutelwoord voor deze onderneming was absoluut sensatie. Met grote advertenties maakte zij

---

³³ Stroink, 581.

³⁴ *Twentsche Courant Tubantia*, 27 oktober 1908.

³⁵ *Twentsche Courant Tubantia*, 12 december 1910.

reclame voor filmvoorstellingen met “ruim 3300 meter nieuwe film!!” en teksten als: “Max Linder heeft zich opgehangen!!” In de advertenties spreken zij zelf over prachtvoorstellingen, waar men bij voorbaat voor moest reserveren tussen 12 en 2 uur ’s middags in de Grootte Sociëteit. Om überhaupt al te kunnen reserveren moest men 10 cent betalen bovenop de prijs voor de voorstelling zelf. De Chicago-Electro-Bioscope richtte zich dus vooral op de hogere klassen en probeerde het publiek te lokken met sensationele teksten en advertenties.³⁶ In 1911 opende een andere bioscoop in Enschede zijn deuren. Deze bioscoop kreeg de naam Bioscope Apollo en werd gebouwd op de hoek van de Noorderhagen en de Burgermeesterstraat. Dit was midden in het centrum van Enschede en dit bioscooptheater had zeker 325 zitplaatsen. Op zaterdag 26 augustus 1911 vond de opening van deze bioscoop plaats met een schitterende voorstelling, zoals de advertentie luidt. Speciaal voor de gelegenheid had Apollo een breed scala aan opvoeringen uit de kast gehaald, met onder andere opera’s, drama’s blijspelen en illusionen. Zelf geven ze aan dat het programma bestaat uit vrijwel alleen maar meesterfilms. Echter wordt de kijker niet veel nieuws geboden in vergelijking met wat men in de Kinematograaf of de Chicago-Electro-Bioscope kon treffen. Wel kon men voor een goedkope prijs genieten van de voorstellingen in de Apollo. Een plek op de eerste rang kostte 40 cent, op de tweede rang 30 cent en op de derde rang slechts 20 cent.³⁷ In 1912 kwam in Hotel-Café Medenlaar aan de Haverstraat De Witte Bioscoop met 160 zitplaatsen. Deze bioscoop was klein en gedegen en speciaal voor de katholieke zuil ingericht. Advertenties van deze bioscoop waren vaak ook klein, gedegen en toonde alleen de nodige informatie. Meestal werd dan in het kort nog één film in het bijzonder toegelicht. Dat deze bioscoop niet lang stand hield is niet verbazingwekkend. In vergelijking met de advertenties van de andere bioscopen vallen de advertenties van De Witte Bioscoop in het niet.³⁸ In datzelfde jaartal werd aan de Van Lochemstraat 10 de Flora-Bioscoop opgezet, met zeker 300 zitplaatsen. Een kaartje op een gewone avond in de Flora-Bioscoop op het balkon kostte 60 cent, op de eerste rang 40 cent, op de tweede rang 30 en op de derde rang 20 cent. Daar kwam dan nog 5 procent stedelijke belasting bij op. Over het algemeen waren de advertenties van de Flora niet buitengewoon indrukwekkend. Ze waren vaak klein en er werd even kort genoemd om welke tijden bepaalde voorstellingen gegeven werden. Echter maakte de Flora, in tegenstelling tot andere bioscopen, niet alleen reclame voor zijn voorstellingen, maar ook voor de bioscoop zelf. Kort na zijn opening plaatste de Flora-Bioscoop een advertentie in de Twentsche Courant Tubantia over wat deze bioscoop in zijn algemeenheid te bieden had. Aan de hand van het terugkerende woord “waar”, wordt op negen verschillende manieren omschreven wat men in de Flora verwachten kon. “Waar zijn altijd de nieuwste beelden? waar vertoont men films, waar geest en pit in zit? Waar hebben de beelden een prachtige diepte, door de achterprojectie? Waar wordt reclame voor de zaak gemaakt op alleen daarvoor bestemde plaatsen? Waar wordt niet gelasterd om concurreerende zaken te benadeelen?” zo

---

³⁶ *Twentsche Courant Tubantia*, 01 december 1910.

³⁷ *Twentsche Courant Tubantia*, 21 augustus 1911.

³⁸ *Twentsche Courant Tubantia*, 09 december 1912.

luidde een deel van de tekst.³⁹ De laatste twee punten zijn een korte toespeling op de aanpak van Bioscoop Alhambra, waar ik weldra nog verder op in zal gaan. Deze manier van adverteren werd alleen door de Flora toegepast. Ondanks dat de advertenties over de filmvoorstellingen dus niet opvielen, waren ze toch uniek en opvallend door middel van deze afwijkende advertenties. In 1918 werd deze Flora-Bioscoop echter gewijzigd in Cinema Palace nadat de directie van Bioscoop Alhambra de bioscoop had overgenomen. In 1918 telde Cinema Palace maar liefst 470 zitplaatsen.⁴⁰ Op het moment dat Cinema Palace in het leven geroepen werd was er nog slechts één enkele directie die de enige twee bioscopen die Enschede op dat moment rijk was in bezit had. De advertenties van deze bioscopen waren dan ook zakelijk en strak. Er werden geen extraatjes meer geboden, geen speciale prijzen gemaakt en voorstellingen werden niet meer zozeer mooier omschreven dan ze in werkelijkheid waren. Advertenties van de Palace en de Bioscoop Alhambra werden vaak naast elkaar geplaatst, zodat men het programma met elkaar direct kon afwegen. Beide bioscopen boden een gevarieerd programma, met enkele verschillen.⁴¹ In Bioscoop Alhambra trof men vaak humoristische stukken en blijspelen zoals circuskluchten. In Cinema Palace werden vaker detectives en sensationele films getoond. Zo adverteerde Cinema Palace op 10 november 1918 voor DE MYSTERIE DER ROODE OOGEN, een uiterst geheimzinnige detective-roman in acht achtereenvolgende weekseriën.⁴²

Bioscoop Alhambra, opgericht in de Stadsgravenstraat 29 door Eduard Cohen-Barnstein, A. Lievenboom en Israël Serphos, kan eigenlijk wel gezien worden als het grote succes van Enschede. In 1912 vestigde deze bioscoop zich met 200 zitplaatsen in een verbouwd meubelmagazijn. Dat deze bioscoop de succesvolste en mooiste bioscoop was in Enschede, bleek wel uit de berichten van de pers:

“Het kwam ons voor of we één van de verhalen uit Duizend en één Nachten lazzen. Toen ons door de portier de dubbele spiegeldeuren werden opengedaan en de zware roodzijden gordijnen opzij werden geschoven zagen wij ons verplaatst in... ja, waarin eigenlijk!!! In een zaal? Neen! In een toverpaleis.”⁴³

Het echtpaar Lievenboom, en later ook verdere familie, hebben van Alhambra lange tijd een groot succes weten te maken. Ook waren zij betrokken bij bioscopen in Almelo en Hengelo en werd het bioscoopondernemerschap binnen de familie doorgegeven.⁴⁴ In bioscoop Alhambra waren in 1912 gereserveerde plaatsen 45 cent, eerste rang plaatsen 35 cent, tweede rang plaatsen 25 cent en derde rang plaatsen 15 cent. Avondvoorstellingen hadden een toeslag van 10 cent. In de advertentie van de

---

³⁹ *Twentsche Courant Tubantia*, 30 december 1912.

⁴⁰ Wiegman, *Enschede, 1884 – 1934*, 41 – 44.

⁴¹ *Twentsche Courant Tubantia*, 27 december 1918.

⁴² *Twentsche Courant Tubantia*, 10 november 1918.

⁴³ Wiegman, Ties. "Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede" *Sleepsteen* 19 (1989): 15 - 17.

⁴⁴ "Cinema Context films." 28-06-2010. <http://cinemacontext.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=boolean:sid=4856c63f78827c9028852da1d65d69da:lang=nl:c=cccbioscoop;rgn1=simple%20fields;q1=enschede>

Flora kwam naar voren dat zij alleen adverteerde op plekken waar dat ook voor bestemd was. Deze opmerking was gericht aan Bioscoop Alhambra, aangezien zij vanaf de opening al meer geld neerlegde voor hun advertenties en daardoor vaak een plaats op de voorpagina wisten te bemachtigen. Moesten andere bioscopen het doen met een klein plekje op de overvolle advertentiepagina, zo had Alhambra alle ruimte gekregen op de voorpagina. Alhoewel de advertenties niet echt groot waren vielen ze wel meteen op tussen een bladzijde vol kleine lettertjes.⁴⁵ En alsof dat nog niet genoeg was had Alhambra daarnaast ook nog vaak een plekje op de daarvoor bestemde advertentiepagina. De films waar Alhambra vaak voor adverteerde waren circuskluichten of grote cinematografische voorstellingen als DE VIER DUIVELS, die bekend waren door heel het land. Ook in deze film kon men genieten van grote attracties uit het circusleven. Opvallend is dat Alhambra als enige bioscoop vaker films liet zien uit het circusleven. De lengte van deze films waren vaak ook langer dan wat men in die tijd gewend was. Men kreeg daar dan ook zeker waar voor zijn geld aangezien een gereserveerde plek slechts 55 cent kostte, een plek op de eerste rang 45 cent, de tweede rangs plekken waren 35 cent per persoon en voor een derde rangs plek moest men 25 cent neerleggen.⁴⁶ Daarnaast kwam men geregeld berichten van Alhambra in de krant tegen dat wegens groot succes voorstellingen langer draaide dan gepland. Zo stond op 13 januari 1913 een bericht van Alhambra op de voorpagina met de mededeling dat de mensen die de dag ervoor wegens plaatsgebrek de voorstelling niet konden bezoeken het prachtprogramma nog vaker konden zien. Met extra bericht uit de Zwolsche Courant dat de circus-sensatie waar het om ging ook in de bioscoop te Zwolle te zien is.⁴⁷ De presentatie van dit soort berichten van Alhambra komt overeen met het dagelijks nieuws dat op de voorpagina gepresenteerd werd, waardoor het bericht niet als een advertentie over kwam maar als een nieuwsbericht. Ook laat de Alhambra vaak via advertenties weten dat de vertoonde films uit de Alhambra ook in bioscopen in Amsterdam te zien zijn, onderbouwd met berichten uit bijvoorbeeld de Telegraaf, waar reclame wordt gemaakt voor dergelijke filmvoorstellingen in Amsterdam.⁴⁸ De Alhambra lijkt zich telkens te willen meten met het grote Westen.

In 1912 opende ook in het afgebrande Concordia gebouw een bioscoop. Deze Concordia Bioscoop hield, net zoals alle andere bioscopen op Palace en Alhambra na, niet lang stand. In Concordia betaalde je in 1912 voor eerste rang plaatsen 35 cent, voor tweede rang 25 cent en voor derde rang 15 cent. Speciale kindervoorstellingen waren 15 cent goedkoper, met alleen de eerste en tweede rang tot beschikking. De Concordia adverteerde met teksten als: De Concordia Bioscoop is de grootste inrichting, biedt de schoonste films tegen de laagste entreprijzen.⁴⁹ De filmvoorstellingen van de Concordia bestonden voornamelijk uit documentaires en kindervoorstellingen.⁵⁰ Deze bioscoop

---

⁴⁵ *Twentsche Courant Tubantia*, 30 december 1912.

⁴⁶ *Twentsche Courant Tubantia*, 24 december 1912.

⁴⁷ *Twentsche Courant Tubantia*, 13 januari 1913.

⁴⁸ *Twentsche Courant Tubantia*, 06 januari 1913.

⁴⁹ *Twentsche Courant Tubantia*, 31 december 1912.

⁵⁰ *Twentsche Courant Tubantia*, 28 december 1912.

probeert toeschouwers te lokken door zelf in hun advertentie te spreken over “Twente’s grootste bioscoop” die “het hoogste en schoonste wat er op bioscoop gebied is biedt.”⁵¹ Alhoewel de Concordia Bioscoop wat betreft aantal zitplaatsen inderdaad een tijdje de grootste bioscoop was in Enschede, kon ook deze bioscoop de concurrentie met de directie van Alhambra niet aan.

In de eerste periode van 1889 tot 1912 kende Enschede vooral succesvolle reisbioscopen, maar het bioscoopwezen ontwikkelde zich snel door. Bioscoopondernemers zagen steeds meer kans van slagen in het vestigen van vaste bioscopen. Zo kende Enschede op 31 december 1912 wel vier zelfstandige bioscopen. In 1918 bleven er daar echter slechts twee van over, de Palace, voorheen de Flora-Bioscoop, en het Alhambra.⁵² Deze bleven, na een korte sluiting in 1918 vanwege het besmettingsgevaar van de Spaanse griep⁵³, tot eind jaren '40 bestaan nadat Cinema Palace en Bioscoop Alhambra op 6 november 1918 zijn deuren weer heropenden.⁵⁴ De Bioscope Apollo sloot zijn deuren in juni 1915, De Witte Bioscoop al in 1912 en ook Concordia hield niet langer stand dan einde 1916. De bioscoop Alhambra en de Flora-Bioscoop, die in januari 1918 overgenomen werd door de bioscoopondernemers van de Alhambra en de naam Palace kreeg, bleven overeind en overleefden ook de oorlogstijden. Tot zeker 1947 waren de Alhambra en de Palace de enige bioscopen die Enschede rijk was, beide in bezit van de familie Lievenboom.⁵⁵

---

⁵¹ *Twentsche Courant Tubantia*, 09 januari 1913.

⁵² Wiegman, "Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede", 15 -17.

⁵³ Paul Abels. Enschede zoals het was, 100 jaar vermaak. Uitgeverij Waanders b.v. Zwolle, 1998.

⁵⁴ *Twentsche Courant Tubantia*, 6 november 1918.

⁵⁵ "Cinema Context films." 28-06-2010. <http://cinemacontext.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=boolean:sid=4856c63f78827c9028852da1d65d69da:lang=nl:c=cccbioscoop;rgn1=simple%20fields;q1=enschede>

De verzuilingstheze en de klassenproblematiek in het bioscoopwezen van de katholieke arbeidersstad Enschede

De situatieschets van het bioscoopwezen in Enschede van begin 1900 tot 1918 geeft goed weer wat voor een moeizame start de bioscoopcultuur in Enschede heeft gekend. Veel bioscopen hielden nog geen jaar stand en gingen failliet door de moordende concurrentie. Maar niet alleen de concurrentie zorgde voor veel problemen binnen de bioscoopcultuur. Zoals Dibbets en Thissen en Van der Velden in hun artikelen al aangeven, zijn er ook sociaal-politieke factoren aan te wijzen voor de moeizame opkomst van de bioscoopcultuur. Ook in mijn onderzoek naar de bioscoopcultuur in Enschede heb ik aanwijzingen gevonden dat zowel verzuiling als de klassenproblematiek mogelijke invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de bioscopen in Enschede. Al bij de rondtrekkende bioscopen zat het gemeentebestuur de bioscoopexploitanten op de hielen. Vergunningen voor het vertonen van filmvoorstellingen werden vaak niet gegeven omdat men bang was dat de films de openbare zeden zouden aantasten.⁵⁶

Enschede is van oorsprong grotendeels katholiek. Echter, door de toestroming van vele immigranten uit voornamelijk Drenthe en het Noordwesten heeft Arij Blonk in 1909 gemeten dat maar liefst 63.47 procent van de bevolking protestants was. Slechts 24.88 procent was nog maar katholiek en 9.21 procent was onkerkelijk. Thissen, Van der Velden en Van Oort geven in hun artikel "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" aan dat gesteld kan worden dat men in de overwegend protestantse regio's film en bioscoop meer zouden hebben gemeden dan in de overwegend katholieke regio's zoals in de mijnstreek in Limburg. Hier werd echter wel door de plaatselijke autoriteiten een plaatselijke keuring in het leven geroepen om de christelijke geloofswaarden in de bioscoop op peil te brengen.⁵⁷ Daartegenover staat dat de klachten over verplichtte fabrieksarbeid op dank- en biddagen, kerkelijke feestdagen en af en toe de zondagen bij de protestanten heel wat minder waren dan bij de katholieke arbeiders in Enschede. De katholieken verlieten ook altijd strikt om acht uur de kermis om naar de kerk te gaan. Wel bestond de bevolking grotendeels uit hardwerkende arbeiders, waardoor men minder tijd had om de kerk te bezoeken. Daarnaast gingen kinderen voor hun twaalfde jaar al naar de fabrieken.⁵⁸ Arbeiders hadden dus van jongs af aan al minder tijd om de kerk te bezoeken, met als gevolg daarvan dat de invloedrijkheid van de priesters in Enschede laag was. Ook de heterogene religieuze samenstelling van de bevolking in combinatie met het aantal onkerkelijke, in Enschede in 1909 bijna tien procent, maakte dat de kerken minder vat hadden op het dagelijks leven. Gesteld kan worden dat er, zowel voor Enschede als op landelijk niveau, wel degelijk een correlatie bestaat tussen

---

⁵⁶ Wiegman, "Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede", 15 - 17.

⁵⁷ Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort. "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur." *Liedschrift* 24.3 (2009): 115.

⁵⁸ Blonk, 128 – 131.

de sociaal-economische samenstelling van de bevolking en de populariteit van film als vermaak.⁵⁹ Uit welke klasse je kwam of bij welke religieuze zuil je behoorde, had invloed op de acceptatie van film als populair vermaak.

Dat het verzuilde karakter van Nederland in de beginjaren van de film wel degelijk invloed had op de ontwikkeling van deze film- en bioscoopcultuur, blijkt wel uit het feit dat door de gemeenteraad op 25 januari 1917 de “Verordening betreffende het toelaten van kinderen tot lichtbeeldenvertoningen in de gemeente Enschede” vastgesteld werd, gemakshalve de Bioscoopverordening 1917 genoemd. Deze Bioscoopverordening 1917 werd in het leven geroepen vanwege de snelle ontwikkeling van het bioscoopwezen op het verzoek van een aantal instellingen en besturen op kerkelijk en onderwijskundig gebied. Zij zagen de bioscoop als groot gevaar voor hun beïnvloedbare jeugd.⁶⁰ Men vreesde dat de bioscoop de belangstelling van de jeugd voor vermaak in verenigingsband zou aantasten.

Om grip te krijgen op de toenemende bioscoopcultuur trachtte de katholieke verenigingen in de jaren tien eigen bioscoopexploitanten op te zetten. Zo werd in Enschede in 1912 een katholieke Witte Bioscoop opgezet. Deze bioscoop sloot echter alweer in datzelfde jaar. Net zoals Thissen, Van der Velden en Van Oort voor Maastricht en Venlo aangeven, gold ook voor Enschede dat deze katholieke werkliedenverenigingen in aanvaring kwamen met hun reguliere concurrenten. Die klaagden over oneerlijke concurrentie, want een katholieke verenigingsbioscoop stond buiten de gemakkelijksbelastingen waardoor kaartjes veel goedkoper waren.⁶¹ Een katholieke lokale keuringscommissies, bemand door lokale dignitarissen zoals de pastoor en het schoolhoofd, leek een antwoord te geven.⁶² Er is echter geen duidelijk bewijs te vinden dat in Enschede een dergelijke katholieke lokale keuringscommissie aanwezig was. Wel bestond er vanaf 1917 een gemeentelijke keuringscommissie, waar aannemelijk vertegenwoordigers lid waren van alle zuilen, dus ook katholieken. De samenwerking tussen het gemeentebestuur en de bioscoopondernemers lijkt verder redelijk vredelievend te zijn tot zeker eind jaren '20. Pas vanaf 1926 lijken er woordenwisselingen te ontstaan tussen de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de bioscopen te Enschede en de bioscoopondernemers over de toegang van jonge kijkers en het vertonen van gewelddadige films.⁶³

Naast dat de bioscoop een plek was waar verschillende zuilen samengebracht werden en waar de verzuiling voor de nodige onrust heeft gezorgd, was ook de klassenproblematiek een sterke factor die speelde in het bioscoopwezen. Zoals Arij Blonk in zijn proefschrift uit 1929 al aangeeft was het ovengrote deel van Enschede arbeider en ook op het gebied van vermaak waren de arbeiders bijna altijd in de meerderheid. Blonk zegt hierover: (...) *ook de veelvuldige tentoonstellingen, die de laatste*

---

⁵⁹Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort, 117 – 118.

⁶⁰ Wiegman, "Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede", 15 - 17.

⁶¹ Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort, 121- 122.

⁶² Ibidem, 121- 122.

⁶³ Stadarchief Enschede, 35 Plaatselijke commissie van toezicht op de bioscopen 1928 – 1939, brief van Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen te Enschede aan de Heeren Burgemeester en Wethouders van Enschede, 1929.

tijden vrijwel regelmatig jaarlijks te Enschede worden gehouden en waarbij kermisvermakelijkheden de aantrekking verhoogden, bewijzen dezen drang naar ontspanning onder een bevolking, waarbij het arbeiderslement overweegt, evenals de meerdaagsche muziekfeesten, die er herhaaldelijk worden aangericht.⁶⁴ Vermaak bleek dus een belangrijke factor te zijn in het arbeidersleven. De prijsdifferentiatie en de onderverdeling van de zaal in rangen toont echter wel dat de Enschedese bioscoopexploitanten een zo breed mogelijk publiek wilden bereiken en dat film niet per definitie bestemd was voor de arbeider alleen.⁶⁵ We mogen alleen wel op basis van de bevolkingssamenstelling van Enschede aannemen dat de arbeider een groot deel van de zaal in beslag nam, in ieder geval de tweede en derde rang.⁶⁶

Dat verschillende bioscopen zich wel specifiek inrichtten om een bepaalde klasse te bereiken, blijkt wel uit een artikel met bioscoopdirecteur L.J. Lievenboom over de Enschedese bioscopen de Palace en de Alhambra. L.J. Lievenboom, mede-eigenaar van het in 1912 door zijn vader geopende Alhambra en het in 1911 gebouwde Cinema Palace zegt over deze bioscopen: *ik heb er altijd naar gestreefd om in Alhambra de betere films te brengen. Uit die beginperiode herinner ik me nog heel goed films als De Grote Parade, de Greta Garbo-successen, de grote films uit de bloeitijd van de UFA, Ramon Novarro in Ben Hur, de stille versie dan, en de Nibelungen.* Lievenboom geeft aan dat in die periode de beter gesitueerden naar Alhambra gingen en de arbeidersjongens naar de cowboyfilms, naar thrillers en naar de Duitse Heimatfilms in de Cinema Palace.⁶⁷ Kortom: de familie Lievenboom lijkt qua programmering in elk van hun twee bioscopen een andere strategie te hebben gehanteerd, waarbij Alhambra meer naar een middenklasse-profiel neigde, en Cinema Palace naar een arbeidersprofiel. Ook in de programmering van beide bioscopen komt deze tweedeling in enkele advertenties uit die periode naar voren. Voornamelijk Alhambra lijkt zich te willen onderscheiden en het beter gesitueerde publiek aan te willen spreken. Zo adverteerde Alhambra in december 1912 voor een cinematografische opname uit het circusleven met de tekst: “vraag een uwer kennissen, die deze kunstfilm wel gezien heeft en ge komt zeker.”⁶⁸ Door de circusklucht als kunstfilm te omschrijven, probeert de directie van Alhambra de hogere klassen aan te spreken. Of deze film over het circusleven ook daadwerkelijk als een kunstfilm beschouwd werd is niet aan te nemen. Op 6 januari 1913 adverteerde Alhambra met de film HET GEHEIM OP DE ROTSSEN VAN KADOR. Deze exotisch getinte film met een speelduur van ongeveer één uur werd aangeprezen met de tekst: “de Feuilletonschrijver van de Telegraaf zegt in zijn epistel van 21 december 1912, Tweede Blad, dat te Amsterdam drie der voornaamste Bioscopen wedijverden om den voorrang van deze film het eerst te vertoonen.” Daaraan wordt nog toegevoegd dat de directie van Alhambra de zeer stellige verzekering geven dat deze film,

---

⁶⁴ Blonk, 356.

⁶⁵ “Bioscoopdirecteur L.J. Lievenboom: Ruim 40 jaar ; ‘in rolprenten’.” *Twentsche Courant Tubantia*, 6 maart 1968.

⁶⁶ Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort, 128.

⁶⁷ “Bioscoopdirecteur L.J. Lievenboom: Ruim 40 jaar ; ‘in rolprenten’.” *Twentsche Courant Tubantia*, 6 maart 1968.

⁶⁸ *Twentsche Courant Tubantia*, 30 december 1912.

wat de inhoud en montage betreft, van begin tot eind zeer spannend en als enige in zijn soort is.⁶⁹ Om daarnaast met een extra strategie te komen om zijn toeschouwers te blijven binden, komt Alhambra in 1913 als eerst met de zogenaamde abonnementskaarten. Deze zijn vanaf dat moment verkrijgbaar voor alle rangen en geldig voor dertien voorstellingen tegen een betaling van slechts twaalf voorstellingen.⁷⁰ Duidelijk komt naar voren in deze advertenties dat Alhambra zich altijd heeft willen onderscheiden wat betreft inhoud en stijl, door op de voorpagina te adverteren, en daarmee de hogere klassen heeft willen bereiken. Bij de komst van Cinema Palace in 1918 wordt het systeem van Alhambra doorgezet en maakt de directie van Cinema Palace een echte arbeidersbioscoop. Het verschil in programmering tussen deze bioscopen komt in advertenties uit 1918 ook goed naar voren. Zo adverteerde Palace en Alhambra op 27 december 1918 in dezelfde advertentie, met verschillende voorstellingen. Terwijl Alhambra adverteerde voor grote sensationele filmvoorstellingen, moest Palace het doen met een aantal onbekende detectives en komedies.⁷¹ Deze strategie lijkt altijd doorgezet te zijn, zo blijkt uit wat later gedateerde advertenties. Zo adverteerde op 27 april 1928 de bioscoop Palace voor de grote sensationele Wild-West Film BULLY ÉÉN ARM⁷² en op 27 december 1929 adverteerde de Palace voor de avonturenroman de AVONTURIERS.⁷³ Dat terwijl Alhambra voornamelijk adverteerde voor A-films waarin bekende sterren een grote rol vervulde. Zoals de in december van het jaar 1929 vertoonde film EEN VROUW VAN EER met in de hoofdrol Greta Garbo.⁷⁴

Sprake van een echte klassenstrijd binnen het bioscoopwezen van Enschede blijkt er dus niet echt te zijn, alhoewel het klassenverschil sterk genoeg was doorgedrongen in de samenleving om een onderscheid te maken tussen arbeidersbioscoop Palace en de wat luxer bioscoop Alhambra. Dat het bioscoopwezen een succesvol vermaak was in Enschede blijkt wel uit het proefschrift van Arij Blonk waarin hij aangeeft dat volgens de gegevens van de vermakelijkheidsbelasting in 1928 de bioscopen een aantal van 241.900 bezoekers trok, gemiddeld dus 4.652 per week: *de omstreeks 3000 gulden, die aan dit vermaak wekelijks worden geofferd, zijn in de arbeidersmilieu een niet onaanzienlijk bedrag.*⁷⁵ In de cijfers uit 1928 zitten zowel de arbeidersklasse van bioscoop Palace, als de middenklasse van bioscoop Alhambra verwerkt. Voor deze middenklasse was de prijs van een bioscoopkaartje natuurlijk een minder groot offer. Wel kunnen we aannemen dat het ovengrote deel van de bioscoopkaartjes gekocht werd door de arbeidersklasse. Dit omdat Alhambra tijdens de opening slechts 200 zitplaatsen had en de Palace bij zijn opening maar liefst 470 zitplaatsen in zijn bezit had.⁷⁶ Over verdere verbouwingen of uitbreidingen van de Alhambra is niets bekend. Er kan dus verondersteld worden dat de bioscoop in Enschede voornamelijk arbeidersamusement was.

---

⁶⁹ *Twentsche Courant Tubantia*, 06 januari 1913

⁷⁰ *Twentsche Courant Tubantia*, 04 januari 1913.

⁷¹ *Twentsche Courant Tubantia*, 27 december 1918.

⁷² *Twentsche Courant Tubantia*, 27 april 1928.

⁷³ *Twentsche Courant Tubantia*, 27 december 1929.

⁷⁴ *Twentsche Courant Tubantia*, 27 december 1929.

⁷⁵ Blonk, 357.

⁷⁶ Wiegman, *Enschede, 1884 – 1934*, 41 – 44.

Conclusie

In dit onderzoek ben ik ingegaan op de verzuilingstheorie van Karel Dibbets en de klassenproblematiek van Judith Thissen en André van der Velden in combinatie met de bioscoopcultuur in Enschede vanaf begin twintigste eeuw tot 1918. De hoofdvraag die in dit onderzoek centraal stond luidt: *op welke wijze hangen sociaal-politieke factoren samen met de onstabiele bioscoopcultuur van voor 1918 in de Katholiek arbeidersstad Enschede?* Hierin is dus onderzoek verricht naar de manier waarop het verzuilde karakter van Nederland en het klassenverschil tussen de arbeiders, de middenklassers en de elite samenhangen met het bioscoopwezen dat tussen 1908 en 1918 aanwezig was in Enschede.

Ondanks dat Enschede een groeiende industriestad was, werd het zwaar getroffen door de Eerste Wereldoorlog. Vele fabrieken kwamen stil te liggen en voornamelijk de arbeiders belandde zonder enig inkomen op straat. Het verschil tussen de rijke fabrikanten en de arme arbeiders werd steeds groter. Ondanks de oorlogsomstandigheden verdiende de gemiddelde fabrieksarbeider in Enschede voorheen op landelijk niveau redelijk goed. De grote werkloosheid tijdens de oorlog lijkt dan ook geen direct effect te hebben gehad op het bioscoopbezoek. Arbeiders bleven graag naar de bioscoop gaan. Echter, de verhoudingen tussen de fabrikanten en de arbeiders verslechterde met de dag.

De verslechterde verhoudingen tussen de arbeidersklasse en de rijke fabrikanten zorgde voor een steeds verdere scheiding tussen de klassen. Blonk schrijft hierover in zijn proefschrift: *niet alleen de bovenste laag heeft zich afgeschieden, ook de groep der eigenlijke fabrieksarbeiders teekent haar grenzen steeds scherper af.*⁷⁷ Het afscheiden van deze verschillende groepen is ook terug te vinden in het bioscoopwezen van Enschede. Enschede heeft in zijn beginperiode vele bioscopen zien komen en gaan. Uiteindelijk bleven alleen bioscoop Palace en bioscoop Alhambra overeind. De familie Lievenboom, in bezit van de enige twee bioscopen die Enschede rijk was, versterkte de afscheiding alleen maar meer door van bioscoop Palace een arbeidersbioscoop te maken en bioscoop Alhambra voor de beter gesitueerden in te richten. De mogelijkheid dat binnen deze afgezonderde bioscopen een arena ontstond voor de arbeidersklasse om zich te verzetten tegen de heersende orde is dan ook groot.

Uit archiefonderzoek en secundaire literatuur is ook gebleken dat deze heersende orde veel invloed had op wat het publiek, en dus ook de arbeiders, te zien kregen in de bioscoop. De verzuiling wilde maar wat graag controle uitoefenen op de vertoonde filmvoorstellingen, waarna zij in 1917 in Enschede de zogenaamde “Verordening betreffende het toelaten van kinderen tot lichtbeeldenvertoningen in de gemeente Enschede” in het leven riep. Deze Bioscoopverordening 1917 moest de jeugd beschermen tegen het bioscoopgevaar die een aantal instellingen en besturen op kerkelijk en onderwijskundig gebied vreesden.

---

⁷⁷ Blonk, 368.

Dit onderzoek geeft een eerste verkenning weer van het bioscoopwezen in Enschede tussen 1908 en 1918. In deze beginperiode van de bioscoopcultuur heeft Enschede vele bioscopen gekend, maar alleen de Palace en de Alhambra bleven bestaan. Uit dit onderzoek blijkt dat in deze periode voornamelijk de klassenproblematiek het bioscoopwezen getekend heeft. Grote verschillen tussen de rijke fabrikanten en de arme fabrieksarbeiders zorgden voor een klassenverdeling van de enige twee bioscopen die Enschede rijk was. De familie Lievenboom lijkt naar voorbeeld van de maatschappij hun bioscopen ingedeeld te hebben in arbeidersbioscoop Palace en middenklasse bioscoop Alhambra. Deze verdeling zie je ook terug in de verschillende advertenties van beide bioscopen in de plaatselijke krant de Twentsche Courant Tubantia. De invloed van de verzuiling is in de beginperiode van het bioscoopwezen in Enschede minder terug te zien. Op de Bioscoopverordening van 1917 na, lijken de verhoudingen tussen het gemeentebestuur en de bioscoopondernemers vredelievend te zijn geweest. Het is wel aannemelijk dat de gemeentelijke keuringscommissie, die achter de Bioscoopverordening 1917 zat, vertegenwoordigers bezat van alle zuilen en invloed probeerde uit te oefenen op de filmvoorstellingen in de bioscopen.

Met het oog op nader onderzoek zou het interessant zijn als er dieper gekeken wordt naar in hoeverre de arbeidersbioscoop Palace gediend heeft als een arena voor verzet voor de arbeidersklasse. Daarnaast kan ook nader onderzoek worden verricht naar het variété in de Enschedese bioscopen en in welke mate dit variétéprogramma tegen de regels van de verzuiling inging.

Literatuurlijst

“Bioscoopdirecteur L.J. Lievenboom: Ruim 40 jaar ; ‘in rolprenten’.” *Twentsche Courant Tubantia* (1968).

“Cinema Context films.” www.cinemacontext.nl

“Duizend jaar Twente en de Twentenaren.” *Ach lieve tijd* (1992).

“Enschede: Stedenbouw en Architectuur.” <http://www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm>

Abels, Paul. *Enschede zoals het was, 100 jaar vermaak*. Uitgeverij Waanders b.v.: Zwolle, 1998.

Blonk, Arij. *Fabrieken en Menschen. Een sociografie van Enschede*. Amsterdam: Universiteit Amsterdam, 1929.

Dibbets, Karel. “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuimd land.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64.

Kokhuis, G.J.I. *Historie van Enschede*. Enschede: Twents – Gelderse Uitgeverij Witkam, 1984.

Stadarchief Enschede, 35 Plaatselijke commissie van toezicht op de bioscopen 1928 – 1939

Stroink, L.A. *Stad en land van Twente*. Hengelo: Drukkerij Smit, 1962.

Thissen, Judith, en André van der Velden. “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1 (2009): 50-72.

Thissen, Judith, André van der Velden en Thunnis van Oort. “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur.” *Liedschrift* 24.3 (2009): 111-130.

Twentsche Courant Tubantia, 27 oktober 1908.

Twentsche Courant Tubantia, 01 december 1910.

Twentsche Courant Tubantia, 12 december 1910.

Twentsche Courant Tubantia, 21 augustus 1911.

Twentsche Courant Tubantia, 09 december 1912.

Twentsche Courant Tubantia, 24 december 1912.

Twentsche Courant Tubantia, 28 december 1912.

Twentsche Courant Tubantia, 30 december 1912.

Twentsche Courant Tubantia, 31 december 1912.

Twentsche Courant Tubantia, 04 januari 1913.

Twentsche Courant Tubantia, 06 januari 1913.

Twentsche Courant Tubantia, 09 januari 1913

Twentsche Courant Tubantia, 13 januari 1913.

Twentsche Courant Tubantia, 6 november 1918.

Twentsche Courant Tubantia, 10 november 1918.

Twentsche Courant Tubantia, 27 december 1918.

Twentsche Courant Tubantia, 27 april 1928.

Twentsche Courant Tubantia, 27 december 1929.

Wiegman, Ties. *Enschede, 1884 – 1934*. Zaltbommel: Aprilis, 1994.

Wiegman, Ties. "Rond eeuwwisseling stichting eerste bioscopen in Enschede" *Sleepsteen* 19 (1989): 15 - 17.